

נשים, חינוך ושליטה¹

סראב אבו רביעה-קוידר²

במאמר זה אדון במה שמכונה תכנון ועיור בעבור מיעוטים. אתמקד בשני היבטים של תכנון: ההיבט הסמוי – שליטה, וההיבט הגלוי – מודרניזציה. אעסוק בהגדרתם של שני ההיבטים ואבחן את השפעתם בהקשר של מגדר ותרבות בחברה הבדווית.

1. שליטה

על פי אורן יפתחאל,³ תכנון ועיור בעבור מיעוטים הם אמצעים לשליטה על אוכלוסיות מוכפפות ועל מיעוטים אתניים השונים מן האוכלוסייה הדומיננטית. לטענתו, בחברה מרובת תרבויות כגון ישראל, הממשלה שולטת במיעוטים אתניים באמצעות התכנון. מדיניות השליטה נוטה לעכב את התפתחותם הכלכלית והחברתית של מיעוטים אתניים, להגביל את התרחבותם הטריטוריאלית ולהדירם ממוקדי הכוח וקבלת ההחלטות, הן ברמה המדינית והן ברמה המקומית. כיוונו של התכנון – top-down – מבטא את מגמת השליטה המנחה אותו. מדובר אפוא בתכנון שאינו משתף את האוכלוסייה שבעבורה הוא נועד.

השליטה באמצעות התכנון מתבצעת בשלושה ממדים:

- א. הממד הטריטוריאלי, המוביל לסגרגציה של המיעוטים שבעבורם נועד התכנון ובולם את התפתחותם.
- ב. הממד הפרוצדורלי: הדרה ושוליות.
- ג. הממד הכלכלי-חברתי: יצירת תלות ומחסור.

א. הממד טריטוריאלי

במסגרת הממד הטריטוריאלי מוגדר מיקומם של היישובים, השכונות, התעשיות, שירותי התעסוקה ושירותים חברתיים אחרים. ממד זה קובע גם את גבולות היישובים. מדיניות טריטוריאלית משמשת מטבעה אמצעי לשליטה ולפיקוח, ובמקרה של הבדווים ניכר הדבר ביתר שאת, שכן ישיבתם על אדמתם נחשבת לא חוקית ולכן היא מחוץ לגבולות שנקבעו בעבורם. המדינה מפעילה אמצעי שליטה שונים על המיעוט האתני הבדווי: היא מרכזת אותם בשבע עיירות קבע, מפרידה אותם מן האוכלוסייה היהודית ומבודדת אותם על ידי הקמת כפרים יהודיים הנבדלים מן הכפרים הבדוויים, ומטילה מגבלה על זכותם להתפשטות טריטוריאלית או לקניין אדמה.

¹ מאמר זה הוצג בכנס "תכנון, שליטה ומשפט בנגב", שהתקיים בבאר-שבע ב-6 בדצמבר 2004. את הכנס ארגנו עדאלה והמועצה האזורית של הכפרים הלא-מוכרים בנגב.

² סראב אבו רביעה-קוידר הנה דוקטורנטית העוסקת בנושאי מגדר, חינוך ומיעוטים והחברה הבדווית במחלקה לחינוך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע.

³ Yiftachel, O. (1995). "The Dark Side of Modernism: Planning as Control of an Ethnic Minority." in Watson, S. and K. Gibson (eds.), *Post-Modern Cities and Spaces*. U.K: Blackwell. pp. 216-243.

ב. הממד הפרוצדורלי:

במסגרת ממד זה, מדיניות התכנון מעוצבת ומיושמת. השליטה באמצעות הממד הפרוצדורלי ניכרת בפיקוח על הגישה אל מוקדי קבלת ההחלטות. ממד זה כולל גם את היחסים בין הרשויות השונות לבין הציבור. השאלה הרלוונטית בהקשר זה היא: עד כמה משתפות הרשויות את האוכלוסייה בתכנון, בתהליכי קבלת ההחלטות ובעיצוב המדיניות? כידוע, הבדווים בכלל והנשים הבדוויות בפרט אינם זוכים להשתתף בתהליכי התכנון, ולא ניתנת להם הזדמנות להציג את צורכיהם. מבחינה פרוצדורלית, מדיניות התכנון "מונחתת" מלמעלה למטה – top-down, וצרכיה התרבותיים של האוכלוסייה שבעבורה מתכננים אינם מובאים בחשבון. היעדר השיתוף הוא אמצעי להזדרת הבדווים ולהגברת שוליותם כקבוצה אתנית.

ג. הממד הכלכלי-חברתי:

ממד זה מתייחס להשפעה ארוכת הטווח של התכנון על היחסים הכלכליים-חברתיים בין קבוצות האוכלוסייה השונות. במקרה הנידון, התכנון הופך את הכלכלה הערבית בנגב לתלויה בשוק היהודי. יחסי התלות שומרים על האינטרסים של קבוצת הרוב, שידה נותרת על העליונה. כך, מקומות תעסוקה רבים מיוצרים בעבור היישוביים היהודיים, ואילו ביישובים הערביים לא מוקמים ולו מקומות תעסוקה חיוניים. התכנון מייצר אפוא מחסור, וכך הוא משמש אמצעי לשליטה באוכלוסייה הבדווית.

2. מודרניזציה

בממד הגלוי, התכנון הוא הזרוע הארוכה של מפעל המודרניזציה. אולם בפועל, מטרת התכנון בעבור הבדווים היא לנשלם מאדמותיהם במסווה של מודרניזציה, ולהביא למצב שיהיו בו "מקסימום בדווים על מינימום אדמה". גם בתהליכים הגלויים של המודרניזציה, המופעלים על הבדווים בנגב, השלטונות אינם משתפים את האוכלוסייה, שכן המודרניזציה נושאת אוריינטציה מערבית. היא רואה את תהליכי השינוי כקבועים מראש ומתעלמת ממאפיינים תרבותיים, מקומיים ומגדריים. מדיניות התכנון המודרני נחשבת לתהליך שינוי אוטונומי, והיא איננה תוצר של אינטגרציה בין קודים תרבותיים וכלכליים, יחסים חברתיים ושבטיים ותפיסות חברתיות. על פי ההנחה של מפעל המודרניזציה, האוכלוסייה הבדווית עתידה להשתנות עם הזמן; הנורמות והקודים ישתנו ויותאמו לערכי המפעל המודרני ולמטרותיו.

חוסר ההתחשבות במאפייניה ובצרכיה הייחודיים של האוכלוסייה הבדווית משפיע במיוחד על עולמן של הנשים הבדוויות, בתחומים שונים כגון מרחב, תעסוקה, רווחה נפשית וחינוך. להלן אדון בתחומי השפעה אלו ואתמקד במיוחד בתחום החינוך.

מרחב

הבדווים בנגב אינם יכולים לעצב כרצונם את אופי יישוביהם. זהו הביטוי המיידי להיותו של התכנון אמצעי שליטה. בעוד שהיהודים יכולים לבחור בין צורות יישוב שונות – מושב, קיבוץ, כפר או עיר – התושבים הערבים בנגב אינם יכולים לבחור בין צורת יישוב מסורתית-חקלאית לבין צורת יישוב אורבנית. צורת היישוב נקבעה בעבורם מראש, והיא מוחלטת ואינה ניתנת לשינוי.

תהליכי התכנון המודרניים של הכפרים הבדויים, ובפרט של הכפרים המוכרים, אינם מביאים בחשבון את החלוקה התרבותית של המרחב,⁴ חלוקה שהיסוד המגדרי בה הוא בעל חשיבות רבה. החלוקה התרבותית של המרחב מחייבת הפרדה בין גברים לנשים, בין המותר לאסור, בין הציבורי לפרטי, כאשר הפרטי נחשב באופן מסורתי לעולמן של הנשים ואילו הציבורי נחשב לעולמן של הגברים. החלוקה המרחבית המודרנית של הכפר ושל העיירה יוצרת מרחבים ציבוריים שנועדו להיות מותרים לכלל האוכלוסייה, אלא שחוסר ההתחשבות בנורמות התרבותיות והמגדריות הופך את המרחבים הללו לאסורים בעבור הנשים הבדויים. כך למשל, פארק ציבורי שיוקם במרכז הכפר לא יוכל לשמש את ציבור הנשים, ומועדון לנשים שימוקם בכביש הראשי או בשכונה מרכזית לא ישרת את המטרה שלשמה הוקם, בשל מנהגי הצניעות והבושה המינית.

תעסוקה

מטרתם המוצהרת של המודרניזציה ושל התכנון האורבני בעבור הבדויים, קרי המעבר ליישובי קבע מודרניים, הייתה להפוך את הבדויים למודרניים ולחולל תהליכי שינוי משמעותיים. אולם הלכה למעשה, השינויים היחידים המורגשים הם הספקת חיבורים למים, לחשמל ולביוב. מפעל המודרניזציה "שכח" לספק מקומות תעסוקה בתוך היישוב, בעיקר לנשים. רוב המשרות המוצעות כיום בתוך היישובים דורשות הכשרה בהוראה, בעבודה סוציאלית או בסיעוד, והן אכן מאוישות בידי נשים בדויות משכילות. ואולם מה באשר לנשים הבדויות בנות הדור הראשון והשני, שחוו את המעבר מן המדבר אל יישובי הקבע, ולא רכשו השכלה או הכשרה תעסוקתית הנחוצות כדי להשתלב בחיים המודרניים?

המחסור במקומות עבודה בתוך היישוב, ובעיקר במשרות המתאימות לתרבות ולמגדר, הוא אמצעי שליטה במיעוט האתני בכלל ובנשים הבדויות בפרט, ההופכים לתלויים בממסד ובשירותיו. שהרי, בעוד שלגבר הבדוי מותרת התעסוקה מחוץ ליישוב או מחוץ למדינה בכל שעה משעות היום, הדבר אסור על הנשים הבדויות. בהיותן תלויות בגבר המפרנס ובחסדי הממסד, מתחדד מעמדן המודר והשולי של הנשים.

כתוצאה מכל אלה, שיעורי האבטלה בקרב הנשים הבדויות הם הגבוהים בארץ. המצב חמור עוד יותר בכפרים הלא-מוכרים, שבהם אין מקומות תעסוקה כלל, גם לא לגברים. למעשה, נשים בדויות רבות אינן יכולות להגיע למשרדי התעסוקה בבאר-שבע כדי להירשם כמובטלות, או שאינן מודעות לאפשרות זו. על כן, שיעורי האבטלה של הנשים הבדויות אינן מתועדות באופן מלא. הנשים המובטלות חוות תסכול: בעוד שבתקופת הקיום המדברי היו הנשים שותפות פרודוקטיביות ומשמעותיות, הרי בעקבות המעבר ליישובי הקבע נלקחו מהן תפקידים אלו וכל שנותר להן הוא להיות אמהות ורעיות נטולות תפקיד פרודוקטיבי. כיצד השפיע המעבר ליישובי הקבע המודרניים על חווייתן הפסיכולוגית של הנשים הבדויות ועל רווחתן?

רווחה נפשית

ממחקרו של מאגיד אלעטאונה⁵ וממחקרים אחרים עולה, כי חשיפת האישה הבדויות לעולם המודרני מעוררת בה קונפליקטים. לטענתם, ככל שהאישה רוכשת השכלה כך היא נדרשת להתמודד עם קשיים, שכן היא חיה בחברה מסורתית ופועלת על פי נורמות מקומיות, אולם היא

⁴ Fentser, T. (1999). "Space for Gender: Cultural Roles of the Forbidden and the Permitted." *Society & Space*, 17: 227-246.

⁵ אלעטאונה, מ. (2002). *רווחת נשים בדויות במעבר חברתי תרבותי*. עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.

תופסת את העולם האחר כעולם טוב יותר. כך נוצר קרע בין ייצוגים מסורתיים, הנדרשים ממנה בבית, לבין ייצוגים של העולם המודרני, שאליהם היא נחשפת באמצעי התקשורת השונים ובמרחב הישראלי שמחוץ לכפר.

חינוך

גישת המודרניות של הממסד בתחום החינוך יוצרת שליטה, מביאה לסגרגציה של הנשים הבודויות והופכת אותן לתלויות. להלן אדון בבעיות הטמונות בגישה זו ואציע גישות חלופיות. יחסו של הממסד אל המיעוט הבדווי משקף תפיסה מונוליתית של המושג מודרניות. המודרניות נתפסת כישות נפרדת מן המסורת ואף כישות הפוכה לה. על פי גישה זו, המודרני הוא כל דבר נאור, חדשני ונקי מגרורותיה של המסורת, ואילו המסורת כוללת כל דבר פרטיקולרי, מקומי, ארכאי, מיתי ובעיקר פרימיטיבי, ולכן יש להעלימה.

הגישה המודרנית בחינוך באה לידי ביטוי בתכנון בתי הספר היסודיים ובעיקר בתכנון בתי הספר העל-יסודיים בעבור המיעוט הערבי בנגב. השוואה לחינוך היהודי מלמדת על מעמדו השולי והמודר של החינוך הבדווי. החינוך היהודי מחולק לזרמים על פי מידת הזיקה הדתית של האוכלוסייה: כך נמצא מערכת ממלכתית (חילונית), מערכת ממלכתית-דתית, חינוך חרדי וחינוך עצמאי. חלוקה זו מעידה לכאורה על יחסו הפלורליסטי של הממסד כלפי התרבויות השונות שבו. אולם בעוד שהממסד מתייחס אל החינוך היהודי באופן פלורליסטי, ועל כן הוא מקבל את החלוקה המגדרית המתקיימת במערכת החינוך היהודית הדתית, הרי היסוד הפלורליסטי נעלם בכל הנוגע לחינוך הערבי בנגב, שהוא מונוליתי. כל בתי הספר הערביים ביישובי הקבע אינם מפרידים בין בנים לבנות, וזאת בניגוד לתרבותה של החברה המקומית המחייבת הפרדה בין המינים.

אי-ההפרדה בין המינים פוגעת בעיקר בתלמידות הבדויות: עם העלייה בגיל גוברת הנשירה של נערות מבתי הספר הערביים בנגב. אחת הסיבות לכך היא ההתנגשות בין צרכיו של המתכנן המודרני לבין צרכיה של רוב האוכלוסייה. כפי שעולה מתיאוריות פוסט-סטרוקטורליסטיות, תכנון מודרני המפעיל שליטה מלמעלה עתיד לפגוש בהתנגדות מלמטה. את מחיר המפגש משלמות במקרה זה הנערות הנושרות. חלק ניכר מהאוכלוסייה הבדווית המסורתית בנגב נמנעת לשלוח את הנערות לבתי הספר, מחשש למפגש בין המינים. ההתנגדות מתחזקת כאשר התלמידות מגיעות לגיל תיכון, ובעיקר בכפרים הלא-מוכרים, שבהם אין ולו בית ספר תיכון אחד ועל כן הנערות נאלצות לנדוד לכפר הסמוך, שם הן נתקלות בסביבה מנוכרת מבחינה שבטית, מגדרית ותרבותית. האוכלוסייה המקומית ביקשה ממשרד החינוך פעמים רבות להתחשב בצרכיה התרבותיים, אולם הממסד לא נעתר לבקשותיה. כך למשל, ב-19 באוגוסט 2001 שלח יושב ראש ועד ההורים באלפורעה מכתב אל מנהלת המחוז:

הורים רבים נרתעים לשלוח את בנותיהם, בוגרות בית הספר, להמשך לימודיהן בכסייפה. הדבר גורם לנשירת בנות רבות ממערכת החינוך בטרם השלימו את השכלתן התיכונית, לפיכך אנו דורשים הקמת חטיבת ביניים בתוך היישוב.

ב-7 במאי 2001 כתב יושב ראש ועד ההורים באלעזזמה אל משרד החינוך:

אם מסיבה כלשהי אינכם יכולים להיענות לבקשתנו להקים חטיבת ביניים ביישוב, אנו מבקשים לחלופין לפצל את בית הספר הגדול לשני בתי ספר דומים.

ב-10 במאי 2001 השיב על כך משרד החינוך וכתב:

בלחץ המחוז ורשות החינוך לבדווים הוחלט להשאירם [את בתי הספר] לעת עתה כפי שהם, בשל המאפיינים הייחודיים-מסורתיים של הקהילה הבדווית בנגב.

אולם מכתב זה אינו מפרט מהם המאפיינים הייחודיים-מסורתיים של האוכלוסייה הבדווית בנגב. יתרה מזו, אם אמנם משרד החינוך מכיר בצרכיה הייחודיים של האוכלוסייה, נשאלת השאלה אילו צעדים הוא נוקט כדי להתחשב בהם?

ב-2 ביוני 2003 כתב יושב ראש בית הספר הלא-מוכר אל-אטרש למנהלת מחוז הדרום:

בכל שנה רק כשליש מהנערות הלומדות בבית הספר ביישוב ממשיכות את לימודיהן בתיכון ביישוב הסמוך חורה. לאחר התייעצות עם הקהילה ועם הורי התלמידים אנו מבקשים פתיחת כיתה י' לבנות בלבד, הדבר יאפשר המשך כיתה י' ואף יתרום רבות לצמצום הנשירה ולהעלאת רמת החינוך.

ב-12 ביוני 2003 כתב עורך הדין מוראד אלסנע, מהארגון עדאלה בבאר-שבע, למנכ"לית משרד החינוך:

בכפר אל-אלטרש [כפר לא מוכר] יותר מ-76% מקרב הבנות אינן ממשיכות את לימודיהן בגלל שאין באפשרותן לעבור וללמוד בבית הספר מחוץ לכפר. בשנת הלימודים תשס"ב רק שבע בנות הצליחו להמשיך את לימודיהן. תלמידות אלו והוריהן מציינים כי ניתן למנוע את נשירתן של הבנות הללו אם תוצב כיתה בנות נוספת בבית הספר הקיים ובכך יתאפשר להן ללמוד ביישוב במקום לעבור לבית ספר מחוץ ליישוב.

ביטויים נוספים לכך עולים ממחקר שערכת⁶, ובו ראייתי נערות בדוויות לומדות ונערות שנשרו מלימודים, וכן אמהות ואבות לנערות משתי הקבוצות. מן הראיונות עולה כי תפיסתו של הממסד שונה מתפיסת אבותיהן של הנערות הנושרות באשר לחינוך הרצוי בעבור בנותיהם. האבות הסבירו כי: "אחרי כיתה ט' אנחנו לא שולחים את הבת ללמוד כי יש צעירים ["שבאב"] שמסיימים אותה מהלימודים"; "בית הספר הוא מקום שבו בנים ובנות חוגגים יחד"; "בכל העולם הערבי בנים לומדים בנפרד ובנות בנפרד, רק בישראל מקשים עלינו".

יש לציין כי חלק מהנערות שנשרו חזרו ללמוד שלאחר שנישאו והולידו ילדים. הלימודים מתקיימים בבתי ספר להשלמת השכלה, המיועדים לנשים בלבד וממוקמים בכפרים עצמם. בתקופת כהונתו של שר החינוך יוסי שריד הובטח כי יוקמו שני בתי ספר תיכון, האחד על ציר באר-שבע-דימונה והאחר על ציר באר-שבע-ערד. בישיבת הכנסת שנערכה ב-23 במאי 2001 קרא

⁶ אבו רביעה-קוידר, ס. (2004). נשירת נערות מהחינוך הבדווי בנגב: הדרה, אפליה ואחרות. המרכז לחקר החברה הערבית, מכון ון ליר בירושלים: ירושלים.

חבר הכנסת נואף מסאלחה ליישום הבטחות הממשלה ולטיפול בבעיית הנשירה בחינוך הבדווי. כך הגיב על הדברים סגן שר החינוך אברהם רביץ:⁷

אני רק רוצה לומר לך שהמגזר שאני מייצג אותו מופלה לרעה במרבית הסעיפים הנמצאים במשרד, אבל אני גם מוכרח לומר לך, וצריך לשמוע את זה, במגזר הזה שאני מייצג אותו, המגזר החרדי, למרות האפליות, במגזר הזה אין נשירה. זה אומר שהנשירה זו לא החברותא של האפליה...

האומנם?

סיכום

המקרה הבדווי הוא דוגמה לכך שנשים בחברות מסורתיות הן קרובן פסיבי לתהליך של פרשנות המודרניות בעיני המתכנן. המדינה המודרנית, בניסיונה להעניק חינוך לבדווים, מתעלמת מצורכיהן של הנשים בקהילה, שעל פי הערכים המסורתיים שוללת מהן השכלה. המדינה יוצרת קונפליקט פנימי אצל הנשים ואינה מסייעת להן להתמודד עמו. כתוצאה מההתנגשות זו, שיעור גבוה של נערות בדוויות נושרות מן הלימודים.

המתכנן – שבמקרה זה הוא המדינה – יצר למעשה מגבלה נוספת על הנשים, שאינה קיימת בעבור הגברים. מוסדות החינוך המעורבים שהקימה המדינה – המבוססים על השקפת עולם מודרנית – אינם מתאימים לחברה הבדווית, שבה הנראות הציבורית של נשים אסורה. בהקימה בתי ספר מעורבים, המדינה מרחיבה למעשה את המגבלות המוטלות על האישה מן התחום הפרטי אל התחום הציבורי. למרות קיומו של מפעל התכנון המודרני, המסורת ממשיכה להתקיים ואינה נעלמת, אולם הממסד מתעלם ממנה.

הגישה הפוסט-מודרנית⁸ שבה אני מצדדת מאתגרת את הגישה המודרנית. הגישה הפוסט-מודרנית מדגישה את הפרטיקולרי, את המקומי, את תרבותו, את ערכיו ואת תפיסותיו. על פי גישה זו, גם בנוכחות המודרניזציה המסורת אינה נעלמת, אלא ממשיכה להתקיים באמצעות שומרי הסף שלה. לכן, רק דיאלוג משמעותי בין שני הצדדים יביא להתפתחות הדרגתית לכיוון המודרניות.

התכנון, כך נגזר מן הגישה הפוסט-מודרנית, איננו סוגיה טריטוריאלית גרידא, אלא סוגיה תרבותית. המרחב איננו טריטוריאלי אלא תרבותי, ויש להכיל בתוכו את המאפיינים התרבותיים של האוכלוסייה המקומית. הגישה הפמיניסטית הפוסט-קולוניאלית מוסיפה, כי לא די להתחשב בצרכים התרבותיים, אלא יש לקרב את הנשים אל מוקדי קבלת ההחלטות ולהביא בחשבון את צורכיהן הייחודיים, השונים בחלקם מצרכיה של כלל התרבות. בהקשר לחינוך, במקרים שבהם חינוך מעורב פוגע בנשים, כמו במקרה הבדווי, יש לאפשר חינוך חד-מיני למעוניינים בכך, ואף לתכנן מוסדות להשלמת לימודים בעבור נשים בלבד. מוסדות כאלו, שלא יעמדו בסתירה למסורת המקומית, יאפשרו להסיר את השליטה בנשים ולצמצם את הדרתן ואת תלותן בחסדי התרבות והממסד. בדרך זו תוכלנה הנשים הבדוויות לחזור למסגרת חינוכית ולממש את שאיפותיהן הלימודיות.

⁷ פרטוקול ישיבה ר"ג, 23 במאי 2001, עמ' 262.

⁸ Giddens, A. (1990). *The Consequence of Modernity*. California: Stanford University Press.